

Marcel Liebman

Isaac Deutscher som den ryska revolutionens historiker

Följande artikel publicerades ursprungligen i boken *Isaac Deutscher: The Man and His Work*. Ed. by David Horowitz (1971).

Introduktion

Marcel Liebman, bl a författare till den utmärkta boken [Lenins leninism](#), var en passionerad Deutscher-supporter när det gällde den ryska revolutionens historia. Men det finns många som inte håller med Liebman. Förutom maoister och stalinister som för det mesta ogillar Deutscher, finns kritiker även bland många icke-stalinister, inklusive sådana som tillhör den trotskistiska traditionen. En sådan är Pierre Broué, som i sin *Trotsky – En biografi*, skarpt kritiserar Deutscher just på de punkter där Liebman menar att Deutscher hade rätt. Se lästipsen allra sist nedan för fler exempel på ris och ros är det gäller Deutscher.

Men helt oavsett detta så är Liebmans uppfattning intressant och tankeväckande och ställer flera frågor på sin spets, frågor som det är nyttigt att reflektera över.

MF

Att säga att Isaac Deutscher var en av vår tids stora sovjetologer är att placera honom i en fackmässig kategori vars brister inte var hans egna och endast delvis göra rättvisa åt hans enorma intellektuella och politiska företräden. Deutscher var oändligt mycket mer än en sovjetolog, mer än en expert på sovjetiska angelägenheter och Sovjetunionens historia. Han var historiker i ordets ädlaste bemärkelse, och därutöver var han, som Ralph Miliband med rätta har hävdad, en lärare, eller ännu bättre, en socialistisk pedagog. Det han lärde ut var inte bara en vetenskap utan en intellektuell och politisk inställning som präglades av passion och entusiasm, men inte uteslöt en kylig analys: en inställning av engagemang och kamp, men ett engagemang och en kamp som inte hindrade utövandet av de sällsynta dygderna objektivitet och integritet. En historiker alltså, bland de största i vår tid, en socialistisk pedagog, en av de mest övertygande i vår tid.

Det var särskilt inom ett område som han steg fram och utövade sina gåvor: kunskapen om Sovjetunionen, dess ursprung och utveckling. Och det var inom detta vidsträckta och så ofta utforskade och så lite förstådda forskningsområde, som Deutscher gav den mest lysande demonstrationen av sin originalitet som historiker och politisk människa.

Naturligtvis var hans syn på den sovjetiska historien i grunden annorlunda än den som var utmärkande för Sovjetunionens och oktoberrevolutionens fiender. Det kunde inte finnas något gemensamt mellan Deutscher, som hade förstått revolutionen och kände dess betydelse och storhet, och alla dem som i denna enorma sociala chock såg en enorm katastrof, negationen av alla deras ideal och alla deras värderingar av ordning, lydnad och resignation. Det är inte mindre uppenbart att avståndet var enormt mellan Deutscher och alla dem i Sovjetunionen som man envisas med att kalla historiker, men som bara är tjänare åt en politisk makt för vilken en noggrann undersökning av det förflutna, eller snarare en parodi på detta förflutna, är den politiska kampens mest banala vapen. Och det som är sant om sovjetiska "historiker" är lika sant om alla som tillhör deras häpnadsväckande och sorgliga skola.

Att i detalj jämföra Isaac Deutschers verk med de skrifter som skrivits av Sovjetunionens vanliga, professionella belackare eller dess okritiska anhängare är föga meningsfullt. Den

plats som Deutschers perspektiv intar i Sovjetrysslands historieskrivning och i tolkningen av dess natur får sin verkliga innebörd när det konfronteras med den tolkning av dessa problem som vänstermarxismen eller den inofficiella marxismen (t.ex. den som representeras av den trotskistiska strömningen) erbjuder. Denna konfrontation mellan Deutschers omdöme och i synnerhet trotskismens verkar mycket belysande och kontrastrik. Dessa kontraster och avvikelser kan delas in i tre kategorier:

- bedömningen av ”leninistisk demokrati” i motsats till ”stalinistisk totalitarism”;
- betydelsen av Stalins seger under kampen mot vänsterkommunisterna – och därmed mot trotskisterna – under 1920-talet;
- den stalinistiska regimens karaktär och Sovjetunionens natur under Stalin och därefter.

I

Medan historieförfalskningen egentligen hör stalinismen till, tenderar vänstern ofta att hemfalla åt en mer allmän svaghet: överdriven schematisering som ibland gränsar till parodi. Man måste söka källorna till denna svaghet lika mycket i psykologin som i politiken. Tendensen att idealisera det förflutna spelar in, men det gör i ännu högre grad en slags defensiv politisk hållning. De radikala eller revolutionära minoriteterna i de mer moderata eller centralistiska rörelserna tenderar att åberopa det förflutna mot nuet, eftersom de är ur stånd att samla ihop en majoritet, och därför inte har någon annan utväg än att åberopa historien för att få förstärkning.

Medan partihierarkin gör anspråk på att tala i realismens namn, hävdar radikalerna eller revolutionärerna att de är de enda som förkroppsligar partiets sanna traditioner, dess autentiska anda. Följaktligen kommer de att åberopa Jaurès mot Blum och Blum mot Mollet, Keir Hardie mot Attlee och, varför inte, Attlee mot Wilson. Så skapas och växer legender som för det mesta bara har ett vagt samband med den historiska sanningen. Den vetenskapliga socialismen mest övertygade anhängare undgår inte denna frestelse. Därför är det historikerns uppgift att återge det förflutna dess autenticitet och därmed fullgöra en uppgift som är både vetenskaplig och politisk.

Det var vad Isaac Deutscher gjorde för Sovjetunionens förflutna, särskilt för den avgörande period i dess historia som skiljer leninismen från stalinismen, eller snarare Lenins regering från Stalins välde. Detta är ett av de områden där vänsterns tendens till idealisering – mänskligt förståelig och politiskt skadlig – oftast visar sig. Den ”prosovjjetiska” vänstern tog på sig försvaret av den ryska revolutionen mot borgarklassen och socialdemokratin; den hade inte bara allierat sig, utan verkligen identifierat sig med revolutionen. När den ställdes inför regimens förfall och urartning valde den en av två ståndpunkter: Antingen ståndaktigt blunda för verkligheten, förneka bevisen och erbjuda stalinismen sina marschbataljoner (det var den reaktion som de flesta hade), eller också, genom en reflex av självförsvaret och själv-rättfärdigande, fördöma stalinismen och ta sin tillflykt till Leninkulten, den äkta bäraren av det kommunistiska hoppet, den perfekta inkarnationen av de bolsjevikiska dygdena, försvararen av både revolutionen och demokratin, det främsta offret för den stalinistiska urartningen. Och utan tvekan finns det en stor kontrast mellan dessa två män och en avsevärd skillnad mellan de samhällen och de partier som de ledde. (Man borde i själva verket tala om partier snarare än partiet, så djupa är olikheterna mellan det kommunistiska parti [KP] som skapades och utvecklades av Lenin och det som Stalin ledde och förlamade). Det blev oundvikligt att förfalskningarna från Stalins pennfäktare, som rätt och slätt likställde de två människans ideal, metoder och teorier, av de som motsatte sig detta besvarade med förenklingar där de två ledarna framställdes som motsatta poler när det gällde politiskt tänkande och handlande.

Historien om 1917 och sovjetregimens första period lämpade sig utmärkt för en sådan behandling. Ingenting var mer fjärran från den administrativa byråkrati och det politiska, sociala och intellektuella regemente som utgör stalinismen än den tumultartade, okontrollerbara, befriande och anarkistiska omvälvningen 1917. Inget motsvarar bättre denna fruktansvärda och generösa impuls, inget översätter mer troget denna fläkt av raseri och entusiasm, av hämndlystet hat och befriande glädje än bolsjevikpartiets (och dess ledares) inställning. Under detta tryck brister organisationen med sin rigida struktur; underkastad en järndisciplin underställer den disciplinens krav handlingens imperativ. En teori som grundas på behovet av att styra massorna, vars spontanitet inger mer misstro än hopp, blir mer flexibel och genomgår i själva verket en verklig metamorfos: organisationen ger efter för proletariats beslutsamhet och radikaliserande vilja.

Det är sant att bolsjevikpartiet under dessa veckor och månader, då det omöjliga hände, bättre än någon annan politisk rörelse i historien lyckades identifiera sig med en klass. Det fanns då mer liv och mer frihet i detta parti än i något annat, och ingenting liknar mindre det tumult som var bolsjevismen i ögonblicket av dess seger, än det rigida och förlamade organ som kommunistpartiet blev under Stalin. Under denna period var det sant att den levande leninismen, inte så mycket i sina föreskrifter som i sin praktik, utgjorde raka motsatsen till stalinismen. Men under 1917 och den sovjetiska regimens första fas, gick dess militanta och triumferande fas, mot sitt slut. Det är sant att det i början av sovjetdemokratins – och därmed proletariats diktatur – fanns mer verklig demokrati (massornas deltagande i debatter, i beslutsfattande, administration och samhällsliv) än i de regimer vars påstått representativa karaktär knappast lyckas dölja folkets apati, likgiltighet, resignation eller underkastelse. Men det är också sant att man inte behövde vänta på Stalins maktövertagande för att bevittna den sovjetiska demokratins urartning.

Ingen har bättre än Deutscher redogjort för detta fenomen och ingen har bättre än Deutscher, efter att ha analyserat dess konsekvenser, beskrivit de härjningar som det åstadkom. I slutet av första delen av sin Trotskij-trilogi och i början av den andra tecknar han en exakt och övertygande bild av Sovjetunionen år 1921 och hans språk är otvetydigt. Om det är sant att bolsjevikpartiet vid denna tidpunkt var ”den enda grupp, som kunde rädda och bevara revolutionen”, så hävdar han ändå att ”större delen av arbetarklassen, för att inte tala om bönderna, vände sig mot bolsjevikerna”, och vidare att ”om de arbetande klasserna [skulle] tillåtas tala och rösta fritt, skulle de krossa diktaturen.”¹ Deutscher frågar sig ”vem representerade då Bolsjevikpartiet?” och han svarar: ”Det representerade bara sig självt” och tillägger: ”under tiden höll sig Bolsjevikpartiet kvar vid makten genom usurpering”.²

Och hur skulle det ha kunnat vara annorlunda när, som författaren visar, ”till skillnad från 1917 var sovjeterna 1921-22 inte representativa ... De var bolsjevikpartiets skapelse ...”³ Hur skulle det ha kunnat vara annorlunda under de ekonomiska och sociala förhållanden som rådde i Ryssland under den period då bolsjevikledarna ”visste att de omgavs av tomrum”?⁴ Inbördeskriget hade decimerat de gamla bolsjevikernas led: ”Här och där träffades små grupper av klasskampsveteraner för att diskutera revolutionen och dess perspektiv. En gång hade de utgjort arbetarklassens ‘avantgarde’. Nu var de inte mer än en handfull...”⁵ Men proletariatet självt var, för att använda Deutschers egna termer, ”uppsplittat”, ”pulveriserat”; nationalinkomsten 1921 var inte mer än en tredjedel av 1913 års nivå; industriproduktionen var 80 procent lägre än före kriget (90 procent i gruvorna, 97,5 procent i metallurgin); misären

¹ [Den väpnade profeten](#), kap. 14, ”Segerns nederlag”)

² [Den avväpnade profeten](#), kap. 1

³ Ibid.

⁴ Ibid.

⁵ Ibid.

och svälten var förfärande. Och för att sammanfatta, ”sedan bolsjevikerna proklamerat socialismen som sin målsättning, fann de att den materiella grundvalen för socialismen saknades i Ryssland.”⁶

Under dessa förhållanden var det uppenbarligen inte längre fråga om vare sig sovjetdemokrati eller proletarietets diktatur. Sådant var tillståndet i landet 1921; och det var inte bättre 1920. Stalin utsågs till bolsjevikpartiets generalsekreterare den 3 april 1922. Och redan i slutet av 1920 hade Lenin karakteriserat den regim han ledde som en ”arbetarstat med en byråkratisk förvrängning”.⁷ Och ändå är bilden av en ”leninistisk demokrati”, som Stalin sade ha gjort slut på, fast förankrad i vissa sinnen. Mer än bilden och mer än en sentimentalt grundad övertygelse framställdes det kategoriska påståendet som en trosartikel: ”Genom en politisk kontrarevolution förstörde Stalin den proletära demokrati som rådde på Lenins och Trotskijs tid”. Det var till exempel i dessa ordalag som en kongress för den trotskistiska Fjärde internationalen uttryckte sig 1963. Fyrtio år av nostalgi, frustration och rationalisering ledde fram till detta omdöme. Men historikern är oförsonlig och ifrågasätter dessa uttryck för fromhet, och den seriöse politiske analytikern är inte mindre oförsonlig när det gäller att skilja mellan legend och sanning.

Problemet är i själva verket politiskt. Det är alltför lätt att lägga skulden för en regims laster på en enda mans misstag och brott. Marxister förkastar denna metod, utan att alltid motstå frestelsen att ge efter för den. Den proletära demokratins urartning, vars födelse i Ryssland var både en orsak till och en följd av oktoberrevolutionen, är ett komplext fenomen, vars frö utan tvekan finns i bolsjevikernas isolering efter 1917 och världsrevolutionens misslyckande. Men analysen bör föras bortom denna punkt. Leninismen själv hade formats av femton år av illegal verksamhet, militarisering, skoningslösa dogmatiska strider om läran, demokratiska och frigörande ideal, tvångsmetoder och byråkratiska förfaranden; och därför måste leninismen själv, i all sin rikedom men också med sina skuggor, ifrågasättas. Vänstern har aldrig vunnit något genom att agera i en anda av självbelåtenhet. Deutscher hade lyckats med att tydligt markera den nödvändiga skillnaden mellan legitim sympati och detta farliga okritiska accepterande.

II

Det finns ett andra område där Deutscher var oförsonlig mot förenklingens anhängare, legendmakarna och de som målar vackra bilder, nämligen när det gäller den kamp som Stalin i första hand förde mot Vänsteroppositionen och trotskisterna på 1920-talet. Det råder ingen tvekan om den autentiskt demokratiska och revolutionära karaktären hos den rörelse som då företrädde av Trotskij. Men bortom dessa fakta, hur många är inte de tolkningar som, även om de inte har något gemensamt med den avsiktliga förfälskning som stalinisterna praktiserade, ändå faller samman i en ganska grov kluvenhet. Stalins, hans apparatjiker och hans polisers eliminering av vänsteroppositionen uppfattas alltför ofta som ett resultat som uppnåtts av en skrupelfri diktatorskandidat genom intriger och terror. Förvisso saknades varken terror eller intriger i Stalins politik, och därutöver den lägsta demagogi, den lögn som redan var införd i ett system, och alla påtryckningsmedel som står till förfogande för ledaren för ett mäktigt parti. Men förklarar användandet av dessa metoder, i sista hand, den stalinistiska byråkratins seger? Och var Trotskij trots allt offer för en praxis som nästan lika mycket byggde på gangsterism som på politik? Detta är vad de många anhängarna av hans kult och de ännu fler föraktfulla, fanatiska Stalinmotståndarna tenderar att tro. Den exakta,

⁶ Ibid.

⁷ Lenin, [Om fackföreningarna, om den nuvarande situationen och om kamrat Trotskijs misstag](#) (30 december 1920), och senare (19 januari 1921) sade han ”det är en arbetarstat med byråkratiska förvrängningar.” [Krisen i partiet](#)”

subtila analys, så levande och så dramatisk, som Deutscher tillämpade på denna fas i den sovjetiska historien strider mot en sådan schematisering.

Givetvis tar Trotskij's biograf i sin förklaring fullt hänsyn till de illojala och terroristiska metoder som Lenins efterträdare använde. Men han tar också hänsyn till de taktiska fel som Trotskij begick mellan 1923 och 1926. Det var till exempel hans vägran att använda Lenins testamente som ett vapen i den politiska kampen och i denna vägran gick Trotskij så långt som att förneka existensen av detta avgörande dokument. Det var också hans tvekan att alliera sig med Zinovjev och Kamenev när den trojka som hade förenat dessa två med Stalin föll sönder. Och återigen, hans motstånd mot tanken på en allians mellan vänstern och den högerinriktade bucharinistiska strömningen när Bucharin fortfarande hade maktpositioner i partiet och staten. Dessa fel var så allvarliga att Deutscher, apropå den politik som Trotskij antog 1925 och 1926, förklarade att han "begick politiskt självmord" och att hans vägran att komma överens med bucharinisterna inte kunde "framstå som annat än rena självmordsvansinnet".⁸

Dessa taktiska misstag berodde delvis på Trotskij's personlighet, och Deutscher försökte visa på dess svagheter. I inledningen till sin trilogi skrev han: "Fri från lojalitet mot någondera kulten, har jag försökt återupprätta den historiska balansen." Detta gäller för hans verk i allmänhet. Det gäller i synnerhet för det porträtt som han hade målat av huvudpersonen. Han återställer hans storhet utan att dölja hans brister – och de senare är uppenbara under alla år av ojämn kamp mellan honom och Stalin: en tendens att underskatta, till och med förakta, sin motståndare; en tendens att inta ställningar som ibland passade bättre för en skådespelare eller profet än för en politiker; en stelhet och brist på psykologisk insikt, och i vissa fall brist på uppfattning om den mänskliga faktor som Lenin i sitt testamente kallade Trotskij's "administrativa sida".

Allt detta är viktigt men ändå sekundärt, för det väsentliga finns slutligen någon annanstans. Det ligger varken i Stalins cynism eller skicklighet, eller i hans fiendes misstag, utan i själva karaktären hos den period som såg deras konfrontation, och i det sovjetiska samhällets natur under ebban i den revolutionära våg som följde på den revolutionära offensiven 1917-19.

Från 1923 och framåt förde Trotskij, som tog över ledningen för Vänsteroppositionen, fram ett program vars centrum, på det politiska planet, var att återupprätta arbetardemokratin. Men vad kunde arbetardemokrati betyda i det sammanhang som rådde under den perioden? Om den gradvis utplånades under 1920 och 1921, så var det inte på grund av sovjetledarnas mordiska avsikter, utan på grund av att industriproletariatet självt nästan helt utplånades och på några år krympte från mer än tre miljoner arbetare till omkring 1,2 miljoner. Dessutom måste man tillägga att det bland de 1,2 miljonerna fanns ett visst antal som på grund av fattigdom tvingades leva ett liv som mer påminde om deras nyligen förflutna som bönder än om proletära stadsbor. Vad beträffar proletariatets förtrupp, den bolsjevikiska demokratins spjutspets och substans, så hade den decimerats av inbördeskriget och, till stor del, integrerats i statsapparaten. Detta var den lösen som den segrande revolutionen var tvungen att betala för att så grundligt som möjligt ersätta den gamla administrationen med en ny: arbetarklassens splittring och utarmning; omvandling av dess elit till en ämbetsmannaklass som avskärmade denna klass från sin bas, sociologiskt och sedan politiskt.

Detta var inte de enda negativa faktorer som verkade till förmån för den stalinistiska byråkratin och till nackdel för den trotskistiska oppositionen. Det fanns dessutom en rad moraliska och psykologiska faktorer som hängde samman med massornas trötthet. Därmed

⁸ [Den avväpnade profeten](#), kap. 5 "Den avgörande drabbningen: 1926-1927" [I sin Trotskij-biografi bestriker Pierre Broué utförligt dessa Deutscher's ståndpunkter]

upphörde i praktiken de stora revolutionära förhoppningarna, övertygelsen om att den gamla världen höll på att kollapsa för att ge plats åt ett samhälle där var och en skördar frukten av sitt arbete och där lycka har blivit en allmän rättighet och så att säga en kollektiv funktion. Förvisso var den frigörande explosionen 1917 ännu långt ifrån att ha uttömt sin inverkan, och det intellektuella livet var särskilt rikt på en mängd projekt som var på väg att förverkligas. Och framför allt fanns hoppet om en världsrevolution fortfarande kvar. Det fortsatte att entusiasmera de bästa militanterna. Men trots dessa dyrbara frön fann sig Sovjetryssland dagen efter inbördeskrigets slut tvingat att upphäva demokratin. Trotskij hade gått med på det, verkar det som, utan alltför många betänkligheter. År 1921, vid tiden för Kronstadtupproret, förklarade han: ”Partiet anser att det inte kan ge sig, det måste påtvinga den trötta arbetaren, som är benägen att vackla, sin vilja att erövra.”⁹

Situationen förbättrades inte under de år som följde. Införandet av NEP och dess konsekvenser var inte av den arten att de återupplivade massornas revolutionära sinnesstämning. Tvärtom åtföljdes den sociala differentiering och accentuering av ojämlikheter som detta orsakade, nödvändigtvis av att den småborgerliga andan återkom och förstärktes i olika sociala skikt. Slutligen uppfyllde den internationella situationen inte bolsjevikernas förväntningar: 1923 misslyckades de tyska kommunisternas sista försök att ta makten. Ryssland skulle då förbli – för hur mycket längre? – inåtvänt mot sig självt. Det är sant att det tack vare den ekonomiska återhämtningen uppstod en ny arbetarklass i fabriker och på byggarbetsplatserna. Men kunde den ge den styrka som var oundgänglig för att återföda arbetarnas stridbarhet och andan av demokratisk erövring? Dess brist på politiskt intresse, dess sociala sammansättning (den bestod huvudsakligen av muzjiker), dess brist på erfarenhet och kultur gav inte mycket hopp. Som en konsekvens av detta, för att använda Deutschers starka ord: ”Ingen led mer av det än Trotskij: han vräkte ned all sin energi i tomrummet.”¹⁰

Apati, demoralisering, brist på kultur, uppgivenhet och önskan att ”hämta andan”, allt detta gav näring åt stalinismen i dess uppgång i sådan grad att Trotskij framstod som ”en främling i det tidiga NEP-skedets icke-heroiska atmosfär”. Deutscher framställer honom ännu tydligare: ”han kämpade mot sin tid”.¹¹ Det är betecknande att han återvänder till denna bild: ”Han kämpade ‘mot historien’ i namn av historien själv.”¹² I slutet av en kraftfull och övertygande demonstration förmås läsaren att stödja den bedömning som historikern presenterar i inledningen till den första volymen, när författaren hävdar att Trotskij:s nederlag var ”både möjligt och oundvikligt”.¹³

Betyder detta att stalinismen som vi har känt den, även i sin extrema form, också var oundviklig? För att hävda detta måste man förutsätta en total determinism, utan nyanser eller perspektiv. Det är framför allt två överväganden som talar emot en sådan förenklad determinism. För det första, är det verkligen uteslutet att en politisk kurs som styrts av mindre pragmatiska och mindre försiktiga sovjetiska ledare än Stalin skulle ha kunnat göra det möjligt för dem att påskynda slutet på Rysslands isolering utan att falla i äventyrlighetens fälla? Måste även Tredje internationalens totala oförmåga att vända kapitalismens världskris till sin fördel betraktas som en oundviklig historisk omständighet? Å andra sidan, även om det är sant att de objektiva förhållanden som rådde i den kommunistiska rörelsens ryska fästning inte gjorde det möjligt att förverkliga oktoberidealen, bör man då utesluta möjligheten av att andra ledare skulle ha tagit makten, ledare som långt ifrån att, likt Stalin, installera sig i en

⁹ Citerat av P. Broué i *Le Parti Bolchevique*, Paris, 1963, p. 154. (Boken finns på MIA: [Le parti bolchévique](#). Citatet i kapitel 7, ”La crise de 1921...”)

¹⁰ [Den avväpnade profeten](#), början av kap. 5, ”Den avgörande drabbningen”.

¹¹ Ibid. kap.1, ”Makten och drömmen”

¹² Ibid. i slutet av kap.6, ”Ett år i Alma Ata”.

¹³ [Den väpnade profeten](#) i förordet

byråkratisk totalitarism med en socialistisk etikett, skulle ha försökt begränsa härjningarna av en sjukdom som de skulle ha varit fullt medvetna om. Mellan den proletära demokrati som hade blivit omöjlig – tillfälligt omöjlig – och den stalinistiska totalitarismen fanns det säkert utrymme för de förbättringar som politisk fantasi och trohet mot de socialistiska målsättningarna kunde ha tänkt ut och genomfört.

III

Stalins seger över Trotskij underlättades av en annan faktor som det är viktigt att hålla i tankarna, eftersom analysen av den rör själva definitionen av den regim som den stalinistiska byråkratin påtvingade Sovjetryssland. Generalsekreterarens chanser stärktes av de tvivel som drabbade hans motståndare och av tvetydigheten i deras politiska ståndpunkter. Det senare återspeglade den tvetydiga karaktären hos den linje som Stalin valt och tillämpat.

Trotskisterna var först tvungna att övervinna den tvekan som hade sina rötter i deras egna övertygelser. De hade så ofta proklamerat nödvändigheten av disciplin inom partiet, så ofta gått med på att förbjuda andra politiska grupperingar och fraktioner inom själva partiet, så ofta stött metoder som bröt mot demokratins principer, att det var svårt för dem att resa sig mot politiken hos en man som, åtminstone till en början, nöjde sig med att betona logiken i en viss uppfattning av bolsjevismen. För att försvara sig mot Stalin och för att gå till motattack skulle de ha varit tvungna att sätta sig upp mot de rådande reglerna för den monolitism som redan var i vardande. På en sådan osäker grund kunde de bara agera som om de var fjättrade, fulla av tvekan och återhållsamhet, förlamade av skrupler och samvetsqual. Trotskij och hans kamrater behövde mer tid för att frigöra sig från sina hämningar. Men under tiden uppstod andra problem och andra frågor som hindrade de oppositionella i deras uppgift och slutligen besegrade dem.

Det mest grundläggande av dessa problem och den mest avgörande av dessa frågor gällde vilken typ av motståndare som skulle bekämpas. Vad representerade denna stalinism, som tömde den bolsjevikiska demokratin på dess innehåll och förvandlade den till ett hån? Vad representerade den 1927, 1928 och 1929, när den bröt sin allians med partiets högerflygel och gjorde slut på sin tillmötesgående inställning till kulaken och slog in på en helt ny kurs, som genom kollektivisering av jordbruket och industriell planering skulle leda till den ”andra revolutionen”? Kan man tala om ”termidor” när stalinisterna stal vänsterns egen politiska plattform? Deras metoder kunde väcka de allvarligaste invändningar, det tempo som valdes av administrationens godtycke kunde väcka den allvarligaste kritik, men ändå kvarstod det väsentliga faktumet med den ”andra revolutionen”. Efter att ha erkänt förtjänsterna med denna ”andra revolution”, och för att undkomma isolering och förföljelse, avsvor sig många av vänsterkommunisterna, bland dem även några av Trotskijns nära anhängare, oppositionen och inträdde åter, under några år, i statsapparaten led.

Trotskij, som vid denna tid tvingats i exil, förblev orubblig. Men om hans moraliska ställning blev allt starkare och mer storslagen, visade sig hans politiska ställning vara mindre fast, inte bara på grund av polisens terror, utan också på grund av hans tvetydiga bedömning av Sovjetunionen. Han dömde systemet utan minsta overseende, men han framhärddade till sin död i att definiera det som en ”arbetarstat”. Det var inte bara en fråga om semantik. Mot de av sina anhängare som han räknade till ”antistalinismens tokvänster” försvarade han idén om ett ”ovillkorligt försvar” av ”arbetarklassens” Ryssland, samtidigt som han hävdade nödvändigheten av att göra sig av med dess styrande apparat genom en politisk revolution. Detta ger en fingervisning om hur knivigt problemet med analysen av själva sovjetsystemet under Stalintiden var för den kritiske observatören. Många var de som trodde att de kunde göra sig av med Stalin genom att framställa honom som revolutionens dödgrävare och genom att förklara att Sovjetunionen hade brutit alla band med sitt förflutna och sitt revolutionära ursprung. Trotskij, som trots allt hade modet och nästan hjältemodet att försvara den tysk-

sovjetiska paktens och försvarans angrepp på Finland i december 1939, intog ibland motsatta och motstridiga ståndpunkter. Men Isaac Deutscher förde analysen ännu djupare och uppvisade under denna process en stor tankemässig originalitet.

Det senare kommer till uttryck i hela hans litterära och ”journalistiska” arbete¹⁴ i dussintals artiklar och studier, essäer och föreläsningar. Men i hans trilogi (som kommer att förbli hans mest kompletta, anmärkningsvärda och djupgående verk) finner man tillräckligt många element för att man skall kunna mäta det avstånd som skiljer Trotskij's bedömning av det stalinistiska Ryssland från hans biograf. Deutscher skriver till exempel i samband med den industrialisering och kollektivisering som lanserades i slutet av 1920-talet: ”I stort ansåg Trotskij alltjämt, att den ökade industrialiseringen och kollektiviseringen endast utgjorde en tillfällig fas i Stalins politik. Han var inte och blev aldrig medveten om, att Stalin ... varken kunde hindra den industriella utvecklingen eller, efter sin seger över kulakerna, sluta fred med dem.”¹⁵ Deutscher tror inte heller, som Trotskij, att stalinismen var en ren och skär brytning med den bolsjevikiska traditionen, och han hävdar att ”partimaskinens” styre innebar att ”bolsjevismens idéer och tradition, genom alla successiva pragmatiska och ecklesiastiska omformuleringar, bevarades som den ledande ideologin och dominerande traditionen i Sovjetunionen.”¹⁶ Och han tillägger: ”Det var möjligt endast därför att idéerna och traditionen var fast förankrade i den samhällsliga strukturen i Sovjetunionen, först och främst i den förstatligade urbana ekonomin”.

Vad som är viktigt för oss är inte så mycket åsiktsskillnaden mellan Trotskij och Deutscher som den senares syn på det avgörande problemet: det stalinistiska och även det poststalinistiska Rysslands natur. När det gällde Sovjetunionens karaktär under Stalin ansåg Deutscher att ”vad som i sista hand styrde byråkratins beteende och politik var det faktum att den hade hand om Sovjetunionens offentligt ägda industriella resurser. Den representerade intressena hos ekonomins ’socialistiska sektor’ gentemot den ’privata sektorn’, snarare än någon specifik social klass’ intressen.”¹⁷ Och Deutscher drar slutsatsen att ”den bolsjevikiska byråkratin var tvungen att försvara” den nationaliserade ekonomin, dvs. socialismens grundval.¹⁸

För Trotskij ”gick revolutionens film [under Stalin] baklänges”. Men Deutscher avvisar detta och menar att ”filmen rörde sig ... men inte baklänges ... Filmen pågår än och det kan fortfarande vara för tidigt att fälla det slutgiltiga omdömet om den. I teorin må det ännu vara möjligt med ett nederlag för revolutionen ... Men denna möjlighet tycks vara ytterligt avlägsen. När Trotskij skrev att filmen rörde sig baklänges menade han att den rörde sig i riktning mot ett återupprättande av kapitalismen. I verkligheten rörde den sig mot planekonomi, industriell expansion och massutbildning och dessa faktorer, erkände Trotskij själv, trots all byråkratisk snedvridning och urartning som väsentliga förutsättningar för socialismen...”¹⁹

Den här gången är det inte bara en fråga om det stalinistiska Ryssland. Det är karaktären på den regim som upprättades efter diktatorns försvinnande som står inför rätta. I slutet av Trotskij-biografen skriver Deutscher: ”Men ofrånkomligt är att den första efterstalinistiska tioårsperiodens reformer, hur otillräckliga och motsägelsefulla de än är, starkt dämpat och

¹⁴ Se t ex samlingen *Russia, China and the West, 1953-1966*. O.U.P., 1970, som innehåller artiklar om utvecklingen i Sovjet och den världskommunistiska rörelsen efter Stalins död (1953-1966). En del av artiklarna finns på svenska i Deutscher-avdelningen.

¹⁵ [Den förvisade profeten](#). Kap. 1. ”På prinsarnas öar”

¹⁶ [Den avväpnade profeten](#) Slutet av kap 6. ”Ett år i Alma Ata”

¹⁷ Ibid. Kap.2 ”Anatemat”

¹⁸ Ibid. Kap 6.

¹⁹ Ibid.

begränsat det byråkratiska förtrycket och givit förnyad kraft åt de breda strömningar som arbetar på att ytterligare och radikalare förändra sovjetsamhället.”²⁰

Vi konfronteras alltså med den optimism hos Deutscher som hans motståndare ofta förebrådde honom för. Men medan de oftast specialiserade sig på ständiga nedsättande omdömen, tillgrep den man de angrep endast undantagsvis lovprisningar; för honom förblev den kritiska inställningen i högsta grad den intellektuelles uppgift. Vi skall återkomma till denna ”tyska optimism”, som man finner många exempel på under tiden efter Stalins död. Hade han inte i april 1953 funnit att ”det som Malenkovs regering nu genomför är just den ’begränsade revolution’ som Trotskij förutsåg”?²¹ Och vid samma tid: ”De ekonomiska framsteg som gjordes under Stalintiden har äntligen gett folket ett mått av välfärd som bör möjliggöra en ordnad avveckling av stalinismen och en gradvis demokratisk utveckling.”²² Tre år senare förklarade han att ”med en fast etablerad allmän äganderätt till produktionsmedlen, med konsolideringen av och tillväxten inom planekonomin och – sist men inte minst med traditionerna från en socialistisk revolution levande i folks sinnen, så bryter Sovjetunionen med stalinismen för att fortsätta sina framsteg mot jämlikhet och socialistisk demokrati”, samtidigt som han tillade att ”denna frammarsch stöter emellertid på svårigheter i form av de sovjetiska produktivkrafternas relativa otillräcklighet ...”²³ När han 1959 slutligen, reflekterar över Trotskijns bedömning av utvecklingen i Sovjetryssland, finner man denna anmärkning från hans penna som bekräftar en bedömning som redan gjorts i hans trilogi: ”Han [Trotskij] underskattade utan tvekan det nya sovjetsamhällets vitalitet, dess inneboende förmåga till självreformer och förnyelse, dess inneboende förmåga att till slut övervinna stalinismen och gå bortom stalinismen.”²⁴

Det är naturligtvis på sin plats att notera att dessa överväganden härrör från Chrusjtjov-periodens första fas, som slutade omkring 1959-60, och som i själva verket markerade ett visst framsteg i sovjetsystemets funktionssätt och att man i Ryssland genomförde en rad begränsade, motsägelsefulla reformer av en sådan art att de ställde nya problem, som inom ramen för den existerande byråkratiska regimen faktiskt inte gick att lösa; de var likväl positiva, frigörande reformer. När Deutscher 1965 gjorde upp den fullständiga balansräkningen för Chrusjtjovperioden, åtog han sig att besvara följande fråga: ”Hur kunde den reformistiska impulsen, som var så kraftfull under första halvan av Chrusjtjovs decennium, matta ut sig själv så till den grad under andra halvan.”²⁵ Om det arbete som Stalins efterträdare utförde skrev han i en kraftfull men samtidigt subtil stil som är så karakteristisk för honom: ”Den stat de ärvde befriade de från plågorna under Terrorn och Utrensningarna, men de underlät att verkligen ingjuta friskhet. De befriade det sovjetiska folket från fruktan, men de var oförmögna att inspirera det med hopp. De befriade det från ett hårt förtryck, men vägrade det verklig frihet. De uppmuntrade det att tänka själv, men tillät det inte att uttala kritiska tankegångar.”²⁶

Enligt Isaac Deutscher berodde den fortsatta utvecklingen av det sovjetiska samhället och dess styrelseskick på konfrontationen mellan en konservativ byråkrati och massornas

²⁰ [Den förvisade profeten](#) ”Efterord: Seger i nederlaget”

²¹ *Ryssland efter Stalin*, kapitel 10, ”Framtidsutsikter: Inrikespolitiska frågor” [[Chapter Ten: Future Prospects: Domestic Affairs](#)]

²² Ibid.

²³ Artikeln ”Avstaliniseringens innebörd” (1956) i samlingen [Sovjetunionen efter Stalin](#) (på marxistarkivet)

²⁴ [Trotskij vid sitt lågvattenmärke](#)

²⁵ ”Chrusjtjovismens misslyckande” i [Sovjetunionen efter Stalin](#). [Med facit i hand och med tanke på Sovjetunionens tilltagande stagnation under Brezjnev, och Gorbatjovs misslyckade försök att lösa landets allt mer uppenbara problem, som slutade med Sovjetunionens sammanbrott, så kan detta Deuschers omdöme verkligen ifrågasättas. – Red]

²⁶ Ibid.

vaknande medvetande, utvecklingen av deras krav och deras växande förmåga att opponera sig mot sina makthavare. Om byråkratin sade han att den ”har envist motsatt sig kontroll”.²⁷ Beträffande massornas politiska uppvaknande ansåg han att ”under det efterstalinistiska årtiondet har massorna på nytt lärt sig sättet att utforma självständiga opinioner, men de har skolat sig alltför långsamt... ”²⁸ Icke desto mindre är ”det oorganiserade och oartikulerade, men hårda trycket underifrån den avgörande faktorn i sovjetisk politik”.²⁹

Inför de sovjetiska ledarnas växande konservatism anser vissa observatörer att denna oundvikliga konfrontation med nödvändighet kommer att ta formen av en våldsamt sammandrabbning och att det byråkratiska system som Sovjetunionen är belastat med kommer att leda till en revolutionär omvälvning. Deutscher ansåg ända till slutet av sitt liv att det inte var möjligt att våga sig på en sådan kategorisk prognos. Utan tvivel var frågan ställd och ingen hypotes kunde uteslutas; men för att undvika profetians fallgropar begränsade han sig i sin ofullbordade revolution till att notera den skillnad som fanns mellan det kommunistiska systemets förtryckande makt och den avancerade kapitalismens politiska regim. Inte utan anledning anmärkte han att ”visserligen har sovjetbyråkratin utövat en makt som har varit mycket större än den som en besutten klass i modern tid har haft, men dess ställning är trots det sårbarare och svagare än den ställning som en sådan klass normalt har”.³⁰ Denna makts osäkerhet, dess brist på legitimitet i förhållande till den ideologi som den förkunnar och det faktum som Deutscher noterade att ”dess första försvarslinje, den politiska, är också dess sista”,³¹ gör det inte möjligt att förutse vare sig formen eller intensiteten i det motstånd som de dominerande grupperna skulle erbjuda när de ställdes inför de sovjetiska arbetarnas krav eller den form som de senares offensiv – eller angrepp – skulle ta. Att denna offensiv och dess slutliga triumf var oundviklig hyste Deutscher inga tvivel om. Detta var en annan form av hans optimism, inneboende i hans övertygelse om marxismen och i hans historieuppfattning, hans vision av mänskligheten som trots allt går framåt mot sin frigörelse.

Det sätt på vilket han observerade det sovjetiska samhället under hela sin karriär visar på en anmärkningsvärd kontinuitet. De människor som väljer ut den ena eller andra perioden, den ena eller andra aspekten av den samtida situationen, kan i själva verket möta den ena eller andra relativt optimistiska utvärderingen. Men det är pedantiskt, falskt och konstlat att tillämpa ett så småaktigt ”analyssätt” på en så rik och omfattande prestation.. Det är hela Deutschers perspektiv på utvecklingen i SSSR och den ryska revolutionens öde som måste beaktas och inte några särskilda fragment, av vilka vissa utan tvekan kan visa sig vara felaktiga och obekräftade, medan andra verkar nästan profetiska.³² I detta sitt perspektiv bevarade Deutscher en logik och konsekvens, objektivitet och distans, klarhet och en djup insikt som är extremt sällsynta, särskilt inom ett så kontroversiellt område, där passion och fördomar, partiskhet och tendentiösa tolkningar regerar överlägset.

Det ultimata testet är följande: att jämföra Isaac Deutschers syn på Sovjetrysslands historia och regimens natur med de konservativa ”skolornas” lögnaktiga och vulgära schematiseringar, den stalinistiska (i sin autentiska och uppriktiga version eller i sin hämmade och

²⁷ Ibid.

²⁸ Ibid.

²⁹ Ibid.

³⁰ [Den ofullbordade revolutionen 1917-1967](#) Kapitel 3 ”Samhällsstrukturen”

³¹ Ibid. Kapitel 6 ”Slutledningar och framtidsutsikter”

³² Så här skrev Deutscher i april 1953 om den regim som Stalins efterträdare skulle installera i Ryssland: ”Oavsett vilka trender som kommer att uppstå i Ryssland under den närmaste framtiden så är det sannolikt att de kommer att ha samma dubbla och kluvna inställning till stalinismen, bevara en del av dess drag, förändra en del och överge andra.” ([Ryssland efter Stalin](#), kap. 2). Jämför detta med de utläggningar som gjordes av några av de mest framstående sociologerna och de mest berömda journalisterna vid tiden för Stalins död. (Se min inledning till 1969 års engelska upplaga av *Russia After Stalin*, s. viii-ix).

förvrängda version) och de vänsterorienterade och trotskistiska. Ingen av de senare lyckades belysa stalinismens och den efterföljande regimens motsägelsefulla natur. Alla har de stött på fakta som de inte kan förklara på ett tillfredsställande sätt. Högerflygeln kan i sin tolkning av den manipulerade revolutionen och den ”totalitära sovjetismen” varken förklara de ryska massornas anarkistiska, tumultartade och okontrollerbara entusiasm eller de framsteg som gjordes under femtio års historia. Den stalinistiska tolkningen är alltför deformerad av sina successiva sicksackkurser alltför djupt begravd av sina lögner och falskheter, alltför präglad av brist på marxistisk stringens för att förtjäna något annat än en blandning av ömkligt förakt och berättigad ilska.

Det återstår fortfarande teorier som vänstern och trotskisterna framfört om den stalinistiska och poststalinistiska politikens rent kontrarevolutionära karaktär, om den i grunden reaktionära karaktären hos Sovjetunionens inflytande i världen, om sovjetregimens helt byråkratiska och totalitära väsen från vilket varje befriande princip eller nyskapande dygder hade avlägsnats sedan Lenins död. Men vad kan man då säga om den modernisering som skett i stora delar av den ryska ekonomin, om övergången från ett samhälle som i många avseenden var medeltida till ett samhälle som i många avseenden är mycket avancerat? Hur är det med de enorma vetenskapliga och kulturella ansträngningarna, den otillräckliga men avgörande hjälp som Sovjetunionen (trots sina tveksamheter och sin tendens att till varje pris försvara status quo) gav i kampen mot nazismen, räddningen av den kubanska revolutionen, och försvaret av den vietnamesiska revolutionen?

I sin analys av såväl den leninistiska regimen som av det stalinistiska och poststalinistiska systemet lyckades Isaac Deutscher integrera de mest kontrasterande fakta på ett sätt som inte hindrade det bästa från att framhäva värsta. Han lyckades visa hur ett samhälle som fortfarande var fattigt, fortfarande tyngt av det förflutnas alla brister, skakat av omvälvningar som ofta är fruktansvärda och ibland heroiska, söker sin väg mot verklig frihet.

Översättning: Martin Fahlgren

Lästips

För en översikt över kritiken mot Deutscher, se [Deutscher-debatten](#) av Marcel van der Linden.

Se även:

George Breitman: [Deutschers Stalinbiografi](#) och [Om Deutschers Trotskij-biografi](#)

James P Cannon: [Trotskij eller Deutscher?](#) (1954)

Tony Cliff: [Om Trotskij-biografier](#) och [Vid vägs ände – Deutschers kapitulation till stalinismen](#)

Peter Sedgwick: [Tragikerns tragedi: Ett bokslut över Isaac Deutscher](#)

Max Shachtman: [Deutschers Stalin](#) (utgår från Stalin-biografen)

Men det finns även många som är positiva till åtminstone en del av Deutschers arbeten:

E H Carr: [Trotskijs tragedi](#) (om Deutschers Trotskij-triologi)

Pierre Frank: [Recension av Deutschers ”Den avväpnade profeten”](#)

Lubomir Sochor: [Om Deutschers betydelse, som en intellektuell uppfattar den](#)

Joseph Hansen och George Breitman: [Meningsutbyte om Deutschers Trotskij-biografi](#),